

ТАКСИСНІ ЗНАЧЕННЯ У ПРОСТОМУ РЕЧЕННІ, УСКЛАДНЕНОМУ ОДНОРІДНИМИ ПРИСУДКАМИ (на матеріалі оповідань О. Кобилянської)

У статті здійснено аналіз таксисних значень у простому реченні, ускладненому однорідними присудками. Встановлено особливості вираження значення лінійного та нелінійного характеру в межах двокomпонентної таксисної структури.

Ключові слова: таксис, таксис послідовності, передування, наступності, паралельності, включення.

Ольга Русакова

Таксисные значения в простом предложении, осложненном однородными сказуемыми

В статье проанализированы таксисные значения в простом предложении, осложненном однородными сказуемыми. Установлены особенности выражения значений линейного и нелинейного характера в пределах двухкомпонентной таксисной структуры.

Ключевые слова: таксис, таксис последовательности, предшествующего, следующего, параллельности, включения.

Olga Rusakova

Taxic meaning in a simple sentence, complicated by homogenous predicates (on the basis of story by O. Kobylyanska)

In this article the analysis of taxic meaning in a simple sentence, complicated by homogenous predicates are examined. Features of the meaning of linear and not linear character in taxic structure with two predicates are revealed.

Key word: taxic, taxic meaning.

Вивчення таксису як граматичної категорії пов'язане з аналізом структурної організації складного і простого ускладненого речення, а також із дослідженням особливостей функціонування поліпредикативних синтаксичних конструкцій. У більшості праць з таксису здійснюється аналіз таксисних значень на матеріалі складнопідрядних, складносурядних і безсполучникових речень, а також проводиться встановлення часових відношень між предикатами самостійних речень у складі складних синтаксичних конструкцій (Белашапова В.А., Поспелов М.С., Попова І.А. та ін.). Таким чином, дослідження таксису та аналіз таксисних значень відбувається в основному в межах складного речення.

Завдання статті – здійснити аналіз таксисних значень, а також простежити особливості вираження таксису в простому реченні, ускладненому однорідними присудками. Матеріалом дослідження є оповідання О. Кобилянської.

Дослідження таксису проводиться в межах функціонального підходу [див.: 3; 5; 7; 8; 9]. Таксис трактується як окрема функціонально-семантична категорія. Мовознавці ставлять перед собою завдання здійснити аналіз таксисних відношень у зв'язку з умовами функціонування вищо-часових форм.

Р.О. Якобсон, який запропонував термін „таксис”, здійснюючи класифікацію та аналіз дієслівних категорій, чітко розмежував час і таксис. Заслуговує уваги те, що дослідник відносний час вважав одним із різновидів категорії таксису. Таким чином, з одного боку, Р.О. Якобсон вказав на відмінність між таксисом і абсолютним часом, з іншого, – на неспівпадіння понять таксису і відносного часу, який є частковим у відношенні до таксису. На думку мовознавця, у залежному таксисі категорія часу виступає у функції таксису [11, с. 106]. Таке твердження стало базовим для дослідження граматичної категорії таксису в межах функціонального підходу. Слід також відзначити, що, типологізуючи значення таксису, зокрема залежного, Р.О. Якобсон виділив одночасність, переривання, передування, допустовий зв'язок тощо [11, с. 101].

Таксис як функціонально-семантичну категорію розглядав Ю.С. Маслов. Він стверджував, що, по-перше, поєднання таксису і часу виражається формами відносного часу; по-друге, таксис може розглядатися як одна із найважливіших функцій дієслівного виду, оскільки таксисне значення виникає на основі взаємодії видових форм [7, с. 41-42]. Ю.С. Маслов визначив одночасність, передування, наступність (на основі хронологічного співвіднесення дій). Однак, такі значення дослідник не вважав ні темпоральними, ні аспектуальними.

Як категорію функціональної граматики таксис досліджено в працях О.В. Бондарка. Таксис він розглядає як функціонально-семантичне поле [5, с. 512]. Значне місце при аналізі таксисних ситуацій відводиться синтагматиці виду, синтагматиці аспектуальності [5, с. 509], тому виділені О.В. Бондарком значення одночасності/неодночасності (передування, наступність) виражаються,

перш за все, засобами дієслівного виду. Він стверджує, що необхідна умова для встановлення таксисних відношень – єдність часового плану, цілісність часового періоду: дії повинні належати або до минулого, або до теперішнього, або до майбутнього часу. Якщо ж така умова не виконується, то таксис не визначається [5, с. 509].

У світлі функціональної граматики категорію таксису аналізує О.І. Бондар. Він досліджує темпоральні власне семантичні відношення, притаманні функціонально-семантичним полям аспектуальності, часової локалізованості, таксису тощо. Таксисні відношення дослідник розглядає як окреме функціонально-семантичне поле, яке не збігається ні з відносним часом, ні з аспектуальністю, та виділяє різні типи таксису із функціями власне одночасності, псевдоодночасності, післяодночасності, власне передування, безпосереднього передування, власне наступності, безпосередньої наступності [див.: 3; 4]. До основних засобів вираження таксису, окрім дієприслівникових форм, він відносить співвідношення вищо-часових форм [3, с. 14].

У найзагальнішому плані виділені дослідниками значення зводяться до одночасності/різночасності. Однак і одночасність, і різночасність – „категорії морфологічного часу, а не таксису; встановлення їх щодо таксису не виявляє, як саме темпорально співвідносяться дії: констатація „дії різночасні” чи „дії одночасні” не містить вказівки ні на їх порядок, ні на передування чи наступність дій” [2, с. 22].

Для встановлення таксису необхідно враховувати, як співвідносяться дії. Саме співвідносні дії виражають те чи інше таксисне значення в межах поліпредикативного комплексу. Оскільки такий комплекс представляє синтаксичне утворення, то морфологічні форми дієслова, які використовуються в ньому, виражають відповідне синтаксичне значення. Тому виникає необхідність розмежовувати поняття морфологічного і синтаксичного часу. Як зазначає Шведова Н.Ю., природа синтаксичного часу інша: головний член речення чи присудок використовує морфологічні форми дієслова у своїх синтаксичних цілях, а саме для побудови синтаксичних одиниць з визначеним синтаксичним часовим значенням [10, с. 63]. Так, у реченнях, ускладнених однорідними присудками, синтаксичним часовим значенням і є таксис. Таке часове значення виражається в межах загальнограматичної категорії темпоральності, а таксис є одним із виявів темпорального значення [див.:1].

Науково обґрунтованою є концепція В.М. Барчука, згідно з якою між двома і більше співвідносними діями, що виражають таксисні відношення, існують темпоральні значення лінійного та нелінійного характеру. Лінійність властива значенню передування, наступності, послідовності, нелінійність – значенню паралельності (сутаксисність) та включенню (інтра таксис) [див.: 1; 2]. Дослідження таксису здійснюємо, орієнтуючись на цю концепцію.

Встановити таксис неможливо без взаємодії принаймі двох дій, виражених предикатами, що виявляють темпоральний зв'язок між ситуаціями. Такі дії характеризуються семантичною єдністю і творять внутрішньо зумовлене співвіднесення. У реченнях, ускладнених однорідними присудками, таксис завжди визначається між двома присудками. Такі структури ми називатимемо двокомпонентними. Речення, ускладнені трьома і більше присудками, вважатимемо три- та багатокомпонентними структурами.

Аналізуючи у творах О. Кобилянської прості речення, ускладнені однорідними присудками, з'ясували, що вони в основному представляють дво- та трикомпонентні структури, хоч трапляються і багатокомпонентні. Найбільш продуктивними є двокомпонентні структури, між предикатами яких встановлюються такі типи таксисних значень, як послідовність, передування, наступність, паралельність і включення.

Менш уживаними є три- та багатокомпонентні структури, співвідносні предикати яких виражають таксисні значення спільного або комбінованого типу, напр.: *Около звичайно тихого дому Божого торгували, ошукували і крали тепер зовсім свobodно і без розбору...* (6, с. 54) (трикомпонентна структура, спільний тип – значення паралельності); *В дорозі напала її буря, обернула парасоль сподом наверх, зірвала капелюх аж на карк...* (6, с. 26) (трикомпонентна структура, комбінований тип – значення включення і паралельності); *...Вона побігла в город, вишуквала тут відповідне...безпечне місце, викопала руками і куснем дерева заглибину в землі і заховала там своє найдорожче добро* (6, с. 258) (багатокомпонентна структура, спільний тип – значення послідовності).

У статті проаналізуємо таксисні значення в двокомпонентних структурах.

Найтипівішим таксисним значенням лінійного характеру у двокомпонентних структурах, за нашим спостереженням, є послідовність. Характерною особливістю послідовності є чергування

рівнозначних дій: *Мати зложила руки навхрест на грудях і склонилась покійно до землі* (6, с. 176); *Силуваний усміх показався на її устах і завмер* (6, с. 15); *Він зсунув їй лагідно руки з лиця і подивився в очі* (6, с. 29); *Я завела з мужичкою розмову та небавом і довідалась цілу історію її життя* (6, с. 89). Дві співвідносні дії кожного комплексу розміщені на горизонтальній темпоральній осі одна за одною: друга дія, що виражається предикатом P2, приходить на зміну попередній дії, що виражається предикатом P1: *Нараз підняла (P1) голову й почала знов те саме грати (P2)...* (6, с. 161); *Вона скричала (P1) не своїм голосом і полетіла (P2) до кімнати* (6, с. 172).

Вагомою ознакою вираження послідовності у наведених прикладах є те, що здійснення дії, вираженої предикатом P2, неможливе без здійснення дії, вираженої предикатом P1: *Вони вернулися додому і не застали тут заблуканої дитини* (6, с. 262) (для того, щоб знайти дитину (P2), їм необхідно було повернутись додому (P1)); *Із-за лісу надлетіла біла хмара снігу й кинулася на хатину* (6, с. 190) (снігова хмара спочатку надлетіла (P1), а потім кинулася на хатину (P2)).

Слід зазначити, що послідовність формується рівнорядними співвідносними діями, такими, між якими не визначається залежність однієї дії від іншої: *Опісля взяв її голівку в свої руки і дивився довго в її великі, сумні, заплакані очі* (6, с. 30); *З колиби вийшов якийсь чоловік і оглянувся* (6, с. 129); *Широкий промінь сонця засунувся незаметно до неї і заграв на її лиці...* (6, с. 130). Дії, між якими встановлюємо послідовність, у оповіданнях О. Кобилянської виражаються найчастіше різнотипними предикатами (*Останні слова сказав із мрачною рішучістю і встав* (6, с. 21); *Марія перестала прости й глянула йому в лице* (6, с. 181)]; рідше – однотипними (*Воно почалося так сумно, а скінчилося так тишно...* (6, с. 8)).

Менш типовими є двокомпонентні структури з лінійними значеннями передування та наступності. Встановлення таких значень може здійснюватись у випадку, якщо одна з дій стає позицією відліку. Таксис із встановленою позицією відліку визначається як нерівнорядний (один із предикатів позначає дію, яка впливає на значення іншої дії, визначає його, а відповідний предикат є функціонально залежним). У такому випадку розмежовується метричний та хронологічний предикат [див.: 1]. Метричний предикат визначає таксисне значення, а хронологічний є позицією відліку. Так, у реченні “*Далеко й широко розплилася в тій тишині тужлива думка і зіллялась у прегарну гармонію з красою ясної ночі*” (6, с. 23) метричним предикатом вважаємо предикат P2 (*зіллялась*).

Від розташування метричного предиката на темпоральній осі залежить встановлення таксису передування і наступності. Якщо такий предикат знаходиться у постпозиції відносно хронологічного предиката, то визначаємо наступність. У реченні “*Зі сторони лісу відірвалося вікно й ... розбилося на дрібні кусні*” (6, с. 190) метричний предикат P2 (*розбилося*) знаходиться у постпозиції, тому встановлюємо значення наступності.

Якщо ж метричний предикат розташований у препозиції, то визначаємо таксис передування. У реченні “*Вона завстидалась і не рухалась з свого сховку*” (6, с. 29) метричним є предикат P1 (*завстидалась*), який знаходиться у препозиції відносно хронологічного P2 (*не рухалась*); співвіднесення дій характеризується передуванням.

Дії зі значенням передування та наступності виражені в основному нерівнорядними різнотипними предикатами: *Вона завстидалась і не рухалась з свого сховку* (6, с. 29) (таксис передування); *Жадно ловила звуки від води і перетворювала їх у сміх* (6, с. 4) (таксис наступності); *В тій хвили сходилла мати по сходах і побачила все* (6, с. 177) (таксис наступності).

У творах О. Кобилянської широко представлені двокомпонентні структури, у межах яких встановлюємо значення нелінійного характеру – паралельність і включення. Особливістю співвіднесення дій із таксисом паралельності та включення є те, що ці дії взаємодіють між собою на основі суміщення. Це означає, що діям із таким значенням не властиве почергове розташування на горизонтальній темпоральній осі. Їхня взаємодія переходить на вертикальну темпоральну вісь.

Найбільш уживаним значенням нелінійного характеру у творах О. Кобилянської виступає паралельність: *Над ставом гуляли й миготіли мільйони мушок* (6, с. 27); *Беньямін грався своїм ланцюжком від годинника і думав довго* (6, с. 182); *На переді санок сидів він і держав віжки* (6, с. 187). Дії „гуляли й миготіли”, „грався і думав”, „сидів і держав” суміщаються одна з одною, не виявляючи семантичної залежності. Тому таксис паралельності виникає у взаємодії рівнорядних дій.

Дії, між якими встановлюємо це значення, виражені в основному різнотипними предикатами: *Лежала над берегом ставу і вдивлялась в його глибінь або в його гладку, немов дзеркало, поверхню серед нервового дождидання* (6, с. 27); *На печі лежала старенька й світила чорними очима просто в вікно* (6, с. 190); *Вона йшла з спущеною головою й тяжко дихала* (6, с. 191).

Значно рідше у двокомпонентних структурах вживається нерівнорядний таксис включення. З двох співвідносних дій одна дія, яка знаходиться, як правило, у постпозиції, входить у зміст іншої: *Шелестить* листя дерев, *шепче* щось (6, с. 220).

Предикати, що виражають нерівнорядні дії нелінійного характеру, диференціюються як метричний і релятивний [див.:1]. У реченні „Около десятої перед полуднем *вибирався* артист з дому і *взявся спускати* заслону над відчиненим вікном” (6, с. 175) визначаємо метричний предикат P1 (*вибирався*) і відповідно релятивний предикат P2 (*взявся спускати*). Характерною ознакою співвіднесення дій, що виражають таксис включення, є те, що метричний предикат означає узагальнену дію, а релятивний виражає часткове значення узагальненої дії. На відміну від таксису паралельності, який формується між діями, вираженими рівнорядними предикатами, значення включення характерне діям, вираженим нерівнорядними предикатами. Пор.: *Вона стояла передо мною висока, спокійна, і гляділа на мене своїми великими смутними очима* (6, с. 162) та *Місяць світив і освічува цілу стіну кімнати...* (6, с. 161).

Проаналізований матеріал засвідчив, що у простому реченні, ускладненому однорідними присудками співвідносяться дії, які представляють різні типи таксисного значення. У двокомпонентних структурах найтипівішими таксисними значеннями виявлено значення лінійного характеру послідовність, нелінійного – паралельність. З'ясовано, що таксис послідовності виникає на основі чергування рівнорядних дій, таксис паралельності – на основі суміщення рівнорядних дій.

Значно рідше вживаються двокомпонентні структури, між діями яких встановлюємо лінійне значення передування і наступності, а також нелінійне значення включення (нерівнорядний таксис). Визначення передування і наступності значною мірою залежить від розташування метричного предиката (ключової дії) відносно хронологічного предиката: препозиція дозволяє визначити значення передування, постпозиція – наступності. Особливість вираження включення полягає у співвіднесенні дій, одна з яких виражена метричним предикатом і є узагальненою, інша – релятивним предикатом і є частковою.

Таксисні значення спільного та комбінованого типу у три- та багатокомпонентних структурах можуть становити предмет наступних досліджень.

Література

1. Барчук В. М. Основні типи таксисних значень в сучасній українській мові / В. М. Барчук // Семантика мови і тексту: Матеріали ІХ Міжнародної науково-практичної конференції. — Івано-Франківськ, 2006. — С. 13—15.
2. Барчук В. М. Проблеми встановлення семантики таксису / В. М. Барчук // Вісник Прикарпатського університету. Філологія. Випуск VIII. — Івано-Франківськ, 2003. — С. 18—25.
3. Бондар О. І. Система і структура функціонально-семантичних полів темпоральності в сучасній українській літературній мові: Функціонально-ономасіологічний аспект: автореф. дис. ...доктора філолог. наук / О. Бондар / Інститут української мови НАН України. — К., 1998. — 34 с.
4. Бондар О. І. Темпоральні відношення в сучасній українській літературній мові: Система засобів вираження / О. Бондар. — Одеса, 1996. — 191 с.
5. Бондарко А. В. Теория значения в системе функциональной грамматики: На материале русского языка / А. В. Бондарко / Рос. академия наук. Институт лингвистических исследований. — М.: Языки славянской культуры, 2002. — 736 с.
6. Кобилянська О. Ю. Оповідання / Ольга Кобилянська. — Львів: Каменяр, 1982. — 271 с.
7. Маслов Ю. С. Очерки по аспектологии / Ю. Маслов. — Ленинград: изд-во. Ленинградского университета, 1984. — 263 с.
8. Полянский С. М. Основы функционально-семантического анализа категории таксиса (на материале немецкого языка): Учебное пособие к спецкурсу / С. Полянский. — Новосибирск, 1990. — 90 с.
9. Слободинська Т. С. Лінгвістична інтерпретація категорії таксису і відносного часу / Т. Слободинська // Система і структура східнослов'янських мов: Міжнародний збірник наукових праць. — К., 1997. — С. 114—117.
10. Шведова Н. Ю. Русский язык: Избранные работы / Н. Ю. Шведова. — М.: Языки славянской культуры, 2005. — 640 с.
11. Якобсон Р. О. Шифтеры, глагольные категории и русский глагол / Р. Якобсон // Принципы типологического анализа языков различного строя. — М.: Наука, 1972. — С. 95—113.